

Т.В. Чубань

кандидат філологічних наук,
доцент кафедри української лінгвістики та методики навчання
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»,
м. Переяслав-Хмельницький, Київська область, Україна

Л.В. Кардаш

кандидат філологічних наук,
доцент кафедри української лінгвістики та методики навчання
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»,
м. Переяслав-Хмельницький, Київська область, Україна

ЗВЕРТАННЯ В ХУДОЖНЬОМУ ТЕКСТІ (НА МАТЕРІАЛІ ПОВІСТІ ГНАТА ХОТКЕВИЧА «ДОВБУШ»)

***Анотація.** Статтю присвячено опису ролі звертань в українській мові на матеріалі повісті Гната Хоткевича «Довбуш». У статті окреслено відношення та способи організації звертальних одиниць з семантичного боку. Описано особливості вираження звертань у реченнях художнього тексту. Виділено та охарактеризовано різні типи звертань. Висновки підтверджено прикладами речень з історичної повісті Гната Хоткевича «Довбуш».*

***Ключові слова:** звертання, комунікати, речення, сучасна українська мова, текст, повість.*

Постановка проблеми. Тепер настали часи відродження національної культурної спадщини українського народу, особливо її складника – мови. Учені досліджують українську мову у різних аспектах та не всі питання, пов'язані з поняттям звертання, розв'язані.

Вузівське викладання мовознавчих дисциплін зазвичай пов'язане з описовим вивченням мовної системи. Досвід роботи в університеті доводить, що предметом мовного дослідження повинна бути не лише мовна система, але і формування мовної свідомості молоді. Серед традиційних методичних прийомів вивчення звертання чільне місце займають спостереження над реченням. Опрацьовуючи конкретну тему, добираючи приклади речень, додаткові вправи і різноманітні завдання, простежуємо закономірності української мови, які особливо чіткі в її літературному варіанті. Вагома здатність оцінювати місце слова і його форм у стилістичній структурі тексту, насамперед художнього. Важливе значення мають використання на заняттях високохудожніх текстів, добір мовного матеріалу з кращих поетичних і прозових творів українських письменників.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. «У більшості підручників і посібників для вузів другої половини ХХ ст. звертання розглядали як слова, граматично не зв'язані з членами речення. У деяких працях обґрунтовується наявність граматичного зв'язку звертання з реченням та виконання в окремих випадках (у поєднанні з наказовим способом дієслова) кличним відмінком функції підмета (І. Кучеренко, І. Вихованець, А. Загнітко). З таким трактуванням можна цілком погодитись», – вказує К.Ф. Шульжук [10, с. 173].

Найповніше проблеми звертання в українській мові дослідив М.С. Скаб у монографії «Грамматика апеляції в українській мові» [6]. Вітчизняні лінгвісти висловили цікаві спостереження про особливості звертальних комунікатів, їх семантики і формально-граматичного вираження, чим заклали підвалини для нового функціонального інтерпретування: А.М. Агафонова «Авторизовані конструкції в сучасній українській мові» [1], П.С. Дудик «Стилістика речень із звертанням і стилістика звертань-речень» [3], Корновенко Л.В. «Звертання у прагмалінгвістичному аспекті (на матеріалі сучасної російської мови)» [4], Н.І. Тоцька «Розділові знаки при звертаннях, вигуках, питальних та окличних, стверджувальних та заперечних словах» [8], Т. Донченко «Комунікативно-зорієнтоване вивчення теми «Звертання» у 5 класі» [2] та ін.

Проблема статті – дослідження особливостей семантичних значень звертання у реченнях сучасної української мови та форми їх вияву. Сучасний стан лінгвістики вимагає повніше вивчати і досліджувати питання синтаксису української мови, завершальної ланки мовної системи.

У ВНЗ лінгвістична підготовка майбутніх учителів української мови передбачає вивчення навчального курсу «Сучасна українська літературна мова», важливим компонентом якого є граматики. І тут важливим фактором стає зміст навчального матеріалу та спостереження над мовними фактами. У сучасній українській мовознавчій науці чільне місце посідають праці, присвячені проблемам морфології та синтаксису (Д.Х. Баранник, І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська, В.Д. Горяний, А.П. Грищенко, П.С. Дудик, Н.Л. Іваницька, К.М. Плиско, В.М. Русанівський, К.Ф. Шульжук та ін.), серед них – вчення про сутність і роль звертань.

У найдавніших працях з української лінгвістики поняття про звертання не було. Потім термін «звертання» використовували для вираження відношень між особами, які спілкувалися. Пізніше були різні назви звертань – зовні слова, окличні слова тощо. Не всі питання, пов'язані з поняттям звертання, сьогодні вирішені. Мовознавці трактують звертання по-різному, неусталеними є терміни, не визначено зміст, методи, прийоми, які мають лінгвістичне спрямування для вивчення звертань. Проблема є у вияві семантичної пов'язаності звертання з реченням у одночасно інтонаційному відділенні його від речення. Звертання – складна семантична та комунікативна одиниця [7, с. 225].

Мета статті – встановити функціональні типи звертань у сучасній українській мові, установити місце звертання як одиниці комунікації, виявити спільні та відмінні ознаки прямих і непрямих звертань.

Готуючи статтю, ми мали на меті вирішити такі **завдання**: дослідити роль звертання; проаналізувати семантичні значення та будову звертань у повісті Г. Хоткевича «Довбуш».

Принципи і методи роботи над матеріалом статті зумовлені її метою і завданнями. Провідний принцип – функціонально-семантичний. Інтерпретація матеріалу здійснюється методами описування, зіставлення, трансформації. Мовні явища аналізуються з урахуванням взаємозв'язку лексичного й морфолого-синтаксичного вираження структурних компонентів речення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ставлення українського народу до своєї мови є критерієм національного виховання, воно формує національну свідомість підростаючого покоління. Вивчаючи речення зі звертаннями, вважаємо за доцільне добирати приклади з творів Гната Хоткевича, мова яких наближена до загальнолітературної, хоча збереглася в них і діалектна лексика. Приклади речень пропонуємо з історичної повісті українського письменника Гната Мартиновича Хоткевича «Довбуш», у якій зображено життя гуцулів, їх національне гноблення та боротьбу під керівництвом Олекси Довбуша.

Звертання інтонаційно відділяються від речення, хоча і розташовані в ньому та семантично пов'язані з ним. За звертанням не закріплене стале місце в реченні, воно може займати будь-яку позицію: на початку, напр.: «– **Анно!** – просто і тихо сказав отець Кралевиц [9, с. 204]»; в середині, напр.: «**Я би з вами, газдо, охотно побалакав** [9, с. 37]»; в кінці речення напр.: «**Ой, дивися, Оле!** [9, с. 37]».

Звертання – складна семантична та комунікативна одиниця. Це засіб комунікативного оформлення речення, напр.: «– **Та замовч, Оле... Ци не видиши, хто йдет?..** [9, с. 34]»; «– **Газди!.. То ви думаєте, що священник і пушкар – одно?** [9, с. 36]».

Звертання функціонують у різних за метою висловлювання реченнях: розповідних, напр.: «– **І не прийде, газдо**» [9, с. 35]»; спонукальних, напр.: «– **Та то все так, Оле, лиш замовчіт трохе, – і зараз же звертався до отця Кралевица** [9, с. 34]»; питальних, напр.: «– **То кажеш, газдо, – перепрошую, що не знаю, як величати, – кажеш, пани обсіли?** [9, с. 35]».

Звертання функціонують у різних за інтонацією реченнях: окличних, напр.: «– **Ах ви, труси!**.. [9, с. 190]» і неокличних, напр.: «**А но-ко, Оле, подай оту бербеничку** [9, с. 115]».

У підручниках з синтаксису української мови вказують, що звертання – слово або сполука, що позначають особу чи персоніфікований предмет, явище, до яких звертається мовець. Вони привертають увагу адресата до повідомлення [7; 10].

Звертання може надавати предмету оцінної характеристики, експресивності: «**Ано-ко дай-ко, сарако, ще я** [9, с. 114]»; «– **Ой людошки!** [9, с. 42]». Воно характеризується граматичною незалежністю й інтонаційною та пунктуаційною відокремленістю: «– **Панове! Я до ваших справ не мішаюся, не мішайтесь, будь ласка, й ви до моїх** [9, с. 211]»; «– **Але куди ви, Олексю?** [9, с. 202]». У традиційній граматиці вказано, що звертання переважно виражені називним або кличним відмінками іменника, особовим займенником у називному відмінку або певними формами прислівників, сполуками і навіть підрядними словосполученнями: «**І все ж, газдо славний, жодні повстання, особливо жакерії, в історії не вдавалися** [9, с. 36]»; «**Опришки усе казали Пискливому: «Ой давай, пане отамане, кікати!»** [9, с. 52]»; «**Пане Болсуносю! Буде з пана хлоп до дівчат, я бачу** [9, с. 188]».

В українській мові природною формою звертання є вокатив (кличний відмінок). Він має специфічні закінчення, котрі в окремих випадках можуть збігатися із закінченнями називного, давального

і місцевого відмінків : « – *Що робити, Анно?* [9, с. 204]»; «– *Добре, Андрію* [9, с. 324]». Тому до української мови не зовсім підходить твердження Ф. Міклошича, що вокатив тільки за традицією відносять до відмінків, тим часом як із зовнішнього боку, на відміну від інших відмінків, він не характеризується особливим суфіксом, і з внутрішнього боку ім'я в цьому відмінку, не будучи підпорядкованим примусовій силі складу речення, що позначається, однак, назвою відмінок, вільно приставляється до мови, подібно вигуків [5, с. 173].

Можна, звичайно, вважати відокремлені знаками оклику звертання у формі іменника в називному або кличному відмінках вокативними реченнями, які мають комунікативну цілісність, передають модально чи емоційно забарвлену думку, виражену інтонаційно, напр.: « – *Хлопці-і!.. Гроші-і!– сильно крикнув Олекса* [9, с. 339]».

Звертання мають різні типи інтонації: кличну (вимова звертання із посиленням наголосом і більш високим тоном, паузою після нього) : «– *Ає, ає, Оле!..* [9, с. 37]»; окличну (з риторичною метою): «– *Славний юнацій ватажку!* [9, с. 347]»; і вставну (зниження голосу, прискорений темп вимови) : «*Ну що, панове сусіди, – півжартівливо, півсерйозно говорив такий до своїх селян* [9, с. 212]».

Звертання поділяються на поширені й непоширені [3, с. 161]. Наприклад, непоширене: «*Що робити, Анно?* [9, с. 204]»; «*Не плачте, нене* [9, с. 331]»; поширене: «*Пане гетьмане! Кров наша...* [9, с. 371]».

Із семантичного погляду у функції звертання можуть виступати іменники та субстантивовані частини мови в прямому і переносному значенні [5, с. 173]. Звертання охоплює широке коло різних груп лексики.

Дехто з учених вважає звертання, як і вставні одиниці, комунікатами. Інші ж називали ці речення вокативними або кличними комунікатами.

Кличні комунікати звичайно поділяють за значенням на закличні, спонукальні, емоційні. Конструктивні особливості їх – непоширеність і поширеність. Непоширені комунікати виражаються здебільшого кличною формою, напр.: «– *О-ой, паноньку!* [9, с. 326]». Вони можуть виражатися і формою називного відмінка: «*Дивітси, панки, як би не було лиха* [9, с. 331]». У розмовній мові непоширені кличні комунікати можуть скорочуватися, особливо іменники на *-а, -и*, напр.: « – *Но, Васи... Тепер можу взяти тебе до себе* [9, с. 331]».

Для посилення емоційності кличні комунікати можуть повторюватися, напр.: «*А то... Боже, боже...* [9, с. 377]».

Збільшує емоційність кличних комунікатів вживання сурядних форм, напр.: «*Людо, Тетяно, ідіть сюди...* (авт.)».

У багатьох випадках кличні комунікати пояснюють попередні і суміщають у собі риси комунікатів і прикладок: «*Ой пане наш Олексо...* [9, с. 321]»; «*Пан на коліна: Єй, пане Олексо, змилуйси*» [9, с. 321]». З наведених прикладів бачимо, що звертальні форми мають апелятивну функцію. Крім цієї функції, звертання виконують й інші ролі.

О. Селіванова визначає такі функції звертання: апелятивну (заклику), тематичну (уведення певної теми), перфомативну (супроводу мовленнєвої дії), фатичну (встановлення контакту), риторичну (красномовства), експресивну і стилістичну [3, с. 161].

У традиційній граматиці говориться, що загальна синтаксична функція звертання полягає у називанні адресата мовлення: «*А чи бачили ви, панове, як він б'є ведмедів і оленів на льоту?* [9, с. 314]». Ця функція не є однорідною. Семантико-граматична функція звертань як позначень адресата мовлення має різні форми вияву залежно від характеру висловлення-звернення [4, с. 225].

Розрізняються такі функціональні типи звертань: власне звертання, що виступають як назви конкретних адресатів мовлення і звертання, які вживаються як інтимізуючі вирази в різних комунікативних ситуаціях. Такі звертання не виступають як обов'язкові позначення конкретних адресатів мовлення, тому стоять поза групою власне звертань. Основна функція подібних звертань полягає у наданні мовленню відтінку інтимності. Іноді вживання їх може бути зовсім механічним [4, с. 225].

У деяких реченнях звертання мають переважно оцінне чи пестливе значення. Пор.: «– *Олексіку рідний...* [9, с. 320]»; «– *Ти хоч не плакала, Єленочко...* [9, с. 322]». У подібних конструкціях займенник може входити в групу звертання, а може бути автономним. Напр.: «*Чуєш, ти, газдику?* [9, с. 346]».

Власне, звертання функціонують також у питальних реченнях з модальним значенням прямої питальності, напр.: «*Що ви, люде, собі думаєте?* [9, с. 327]»; «*Чого плачеш, молодице?* [9, с. 213]»; «*Що тобі треба, чоловіче?* [9, с. 347]». Звертання в таких конструкціях мають виразне інтонаційне виділення.

На них частіше припадає інтонаційна вершина речення, особливо помітна тоді, коли звертання стоїть у кінці. Оклічне інтонаційне виділення звертань, вжитих у формах прямого питання, зумовлює їх можливе відокремлення від речення: « – **Неню! Неню!.. Що нічо не говорите?..** [9, с. 192]».

Відображаючи емоційно-вольову сферу мовця, звертання поєднують дві функції: апелятивну та експресивну. Апелятивна функція виявляється в офіційному спілкуванні. У художньому і розмовно- побутовому мовленні звертання виражає не лише звернення до адресата, а й ставлення з боку мовця до нього [5, с. 175], напр.: «**Ох, братику...** [9, с. 403]».

Власне звертання функціонують як позначення конкретних адресатів мовлення і в ситуаціях розповідного діалогічного мовлення.

Висновки і перспективи подальших пошуків у цьому науковому напрямі. Таким чином, звертання досить складна, синкретична категорія. Вони у повісті «Довбуш» близькі до прикладок, кличних комунікативів та використовуються у різних типах речень за метою висловлювання, виконують апелятивну та експресивну функції. Прямі звертання часто важко відмежувати від вигуківих висловлень, номінативних речень тощо. Прямі звертання найчастіше виконують апелятивну функцію. Звертання в українській мові виражаються формою кличного відмінка іменника, а також субстантивованими частинами мови.

Сьогодні зростає значення загальної культури особистості, культури міжнародного співробітництва, культури суспільства в цілому. У рамках отриманих результатів можна намітити перспективу подальшого студіювання у напрямку простеження засобів диференціації звертання від вигуківих висловлень тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Агафонова А.М. Авторизовані конструкції в сучасній українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.01. Прикарпатський університет ім. В. Стефаника. Івано-Франківськ. 1999. 19 с.
2. Донченко Т. Комунікативно-зорієнтоване вивчення теми «Звертання» у 5 класі. *Урок української мови*. 2003. № 5. С. 33–36.
3. Дудик П.С. Стилїстика української мови: навчальний посібник. Київ : Видавничий центр «Академія», 2005. 368 с.
4. Корновенко Л.В. Звертання у прагмалінгвістичному аспекті (на матеріалі сучасної російської мови) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.02. Нац. пед. університет ім. М.П. Драгоманова. Київ. 2001. 21 с.
5. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. Полтава : Довкілля – К, 2006. 716 с.
6. Скаб М.С. Граматика апеляції в українській мові. Чернівці : Місто, 2002. 272 с.
7. Сучасна українська літературна мова: синтаксис, за заг. ред. І.К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1972. 516 с.
8. Тоцька Н.І. Фонетика української мови. Київ : Наукова думка, 1974. 120 с.
9. Хоткевич Г.М. Довбуш: повість (Іл. Г. Якутовича). Київ : Дніпро, 1985. 467 с.
10. Шульжук К.Ф. Синтаксис української мови: підручник. Київ : Видавничий центр «Академія», 2004. 408 с.

Т.В. Чубань, Л.В. Кардаш. Обращение в художественном тексте (на материале повести Гната Хоткевича «Довбуш»). – Стаття.

Аннотація. Статтю посвящено описанию роли обращений в украинском языке на материале повести Гната Хоткевича «Довбуш». В статье очерчены способы организации единиц обращения из семантической стороны. Описаны особенности выражения обращений в предложениях художественного текста. Выделены и охарактеризованы разные типы обращений. Выводы подтверждены примерами предложений из исторической повести Гната Хоткевича «Довбуш».

Ключевые слова: обращение, коммуникаты, предложение, современный украинский язык, текст, повесть.

T. Chuban, L. Kardash. Vocatives in the fiction text (based on the novella by Hnat Khotkevych “Dovbush”). – Article.

Summary. The paper is devoted to the description of vocatives' role in Ukrainian based on the novella by Hnat Khotkevych “Dovbush”. In the paper, the authors outline the relations and the organization methods of vocative means from semantic point of view. The peculiarities of vocatives' expression in the sentences from a fiction text are described. Different types of vocatives were distinguished and characterized. The conclusions are reinforced by the sentences examples from a historical novella “Dovbush” by Hnat Khotkevych.

Key words: vocatives, communicators, sentence, modern Ukrainian, text, novella.